

DE NACHTEGALEN

ZINGEN KORT IN KAMPEN

*Uitgever Kok en de dichters
Hélène Swarth en Willem de Mérode*

door Jeroen Kummer

Het bedrijfsarchief

Op maandag 19 februari jongstleden werd, tijdens een kleine plechtigheid ten stadhuiuze, het bedrijfsarchief van uitgeverij Kok door directeur Bert Endedijk formeel overgedragen aan de gemeentearchivaris van Kampen, mevrouw Dicky Haze. Toegegeven: niet een wereldschokkende gebeurtenis misschien, maar één die voor toekomstige generaties onderzoekers van grote betekenis kan blijken te zijn. Het archief van Kok bevat namelijk een schat aan materiaal dat, na inventarisatie, als bron kan dienen voor de beoefenaren van minstens drie wetenschappelijke disciplines: cultuurgeschiedenis, sociaal-economische geschiedschrijving en kerkhistorie.

De firma Kok, in 1894 door Jan Hendrikus Kok als eenmansbedrijf gesticht, heeft een illustere geschiedenis. Kok, die een scherp ondernemersinstinct paarde aan een moreel hoogstaande opvatting van het uitgeversvak, wist zijn zaak in korte tijd uit te bouwen tot *de* uitgeverij voor het protestants-christelijke volksdeel. Vanaf de jaren twintig terzijde gestaan door Jan Steunenberge (ook al een ras-uitgever) gaf hij leiding aan een fonds, dat in de hoogtijdagen niet alleen alle gereformeerde theologen van naam aan zich bond, maar ook het grote publiek bediende met romans, populair-wetenschappelijke lectuur, geschenkboeken en zelfs kalenders. Kok gaf dr. Abraham Kuyper uit náást christelijke streekromans; een standaardwerk als de *Christelijke Encyclopedie* náást *Het Boek voor Jonge Moeders*; de *Gereformeerde Dogmatiek* van Herman Bavinck náást *Grietje. Leven en sterven van een doofstom meisje*, om nog eens een eindeloos herdrukte titel te noemen.

Het bedrijfsarchief, ik zei het al, heeft iets van een schatkamer. Zo is de hele boekhouding bewaard gebleven, waardoor een minutieuze recon-

structie van de financiële bedrijfsvoering mogelijk is. Ook de correspondentie met auteurs (honderden klappers propvol brieven) is grotendeels overgeleverd. Heel mooi zijn verder de 'ideeënmappen' van Jan Steunenberg, die op gezette tijden - zo stel ik mij voor - achter zijn bureau plaatsnam om vijftien tot twintig boeken in synopsis neer te schrijven. Was de instemming van directeur Kok voor een bepaald idee verkregen, dan zocht Steunenberg er een auteur bij; een jaar later kon het boek dan in de winkel liggen. (Interessant is natuurlijk om te zien welke ideeën *wel* en welke *niet* Koks zegen kregen, en waarom niet.) De enorme collectie ingeplakte recensies - voor elk boek een apart schriftje, soms twee of drie - laat in één oogopslag zien hoe de buitenwereld op Koks uitgaven reageerde.

De betekenis van dit archief overstijgt verreweg de sfeer van het lokale. Het wel en wee van uitgeverij Kok is een getrouwe afspiegeling (in miniatuurvorm) van de ontwikkelingen die zich de afgelopen honderd jaar in Nederland op allerlei gebieden hebben voorgedaan. Met name de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken in de eerste helft van de 20ste eeuw zouden in kaart kunnen worden gebracht aan de hand van het fonds van uitgeverij Kok. Het standaardwerk over Kok, dat bovenstaande stellingen onderbouwt, zal er hopelijk nog eens komen. Ik kan het niet schrijven; ik kan er hier hooguit een klein voorschot op nemen, door een paar anekdotes te vertellen uit het luisterrijke Kok-verleden. Weinig mensen zullen weten dat Kok begin jaren dertig korte tijd twee beroemde literaire dichters heeft uitgegeven: Hélène Swarth en Willem de Mérode. De beslissing om dat te doen is, vermoed ik, genomen door Jan Steunenberg, wiens greep op het fondsbeleid in deze periode allengs sterker werd. Het experiment, want dat zal het toch wel zijn geweest, was niet een onverdeeld succes.

Hélène Swarth

Opmerkelijk is de verschijning in het Kok-fonds van de dichteres Hélène Swarth (1859-1941), die in de nadagen van haar scheppende werkzaamheid, tussen 1930 en 1932, liefst drie dichtbundels bij uitgeverij Kok het licht deed zien: *Avonddauw*, *Natuurpoëzie en Kinderen*.

In de jaren tachtig van de 19de eeuw was de literaire ster van Hélène Swarth zeer snel en zeer hoog gestegen. Bundels met sonore titels als *Eenzame bloemen*, *Blauwe bloemen* en *Rouwviolen* sloten aan bij de nieuwe esthetische en literaire idealen van die tijd. De voormannen van de Beweging van Tachtig omarmden de dichteres enthousiast als één der hun-

Helene Savarthy

nen. Lodewijk van Deyssel schreef in 1883: 'Hélène Swarth verhaalt niet, zij zingt. In droomende, klagende, glimlachende en juichende liederen spreidt zij haar binnenste ten toon, en lispelt zij van de harmonieën, die haar tranenvol oog tusschen de ongekunstelde, vrije natuur daar buiten en dat binnenste heeft ontdekt.' Willem Kloos stelde resoluut: 'De toekomst is háár.' Hij noemde Hélène Swarth 'de souvereine kunstenaresse van ons land', en in een bespreking van haar bundel *Sneeuwvlokken* (1887) bedacht hij haar met het klassiek geworden predikaat 'het zingende Hart in onze letterkunde.'

De kentering kwam vrij snel. Hélène Swarth bleef in de decennia na Tachtig als dichteres zeer productief (haar *Verzameld Werk* zou duizenden pagina's beslaan), maar haar poëzie werd 'sentimenteel', 'zoetelijk' en 'een-tonig' gevonden. De literaire smaak veranderde, Hélène Swarth veranderde niet. Verguizing en stilaan intredende vergetelheid waren het gevolg. De dichteres kreeg van lieverlede moeite uitgeverijen voor haar werk te interesseren; in recensies werd haar poëzie kregelig of zelfs ronduit sarcastisch besproken. 'Het herkauwende hart in onze letterkunde', smaalde Frederik van Eeden, en de dichter Geerten Gossaert had het over 'onduldbare Hélène Swarth-erijen'.

Treurig en geteisterd

Ook in haar persoonlijk leven ging het de dichteres verre van voor de wind. De herinnering aan de bevalling van een niet-levensvatbaar kind, een op de klippen gelopen huwelijk, miskenning en eenzaamheid beheersten haar bestaan, dat zij afwisselend in Den Haag en in een pension te Velp sleet. Een stemming van zeurderige verongelijkheid verliet haar nog zelden. Jeroen Brouwers kan, in zijn prachtige monografie over Hélène Swarth, zijn wrevel nauwelijks bedwingen wanneer hij de bewaard gebleven correspondentie overziet: 'Zij is gevallen en heeft pijn aan haar been. Zij hoest. Zij lijdt aan galpijn. Zij heeft een onheuse kritiek gekregen. Heeft zij een goede kritiek gekregen, dan staat de criticus haar niet aan, omdat die haar vorige bundel onbesproken heeft gelaten. Zij kan geen uitgever meer vinden. Zij krijgt te weinig, of zelfs in het geheel geen honorarium. De radio van de burens. Een slijtplek in haar "peluche" mantel. Is zij in Den Haag, dan wil ze naar Velp, want Den Haag is te druk. Is zij in Velp, dan wil ze naar Den Haag, want Velp is te stil. Zij is eenzaam en verlangt naar bezoek. Heeft zij bezoek, is ze blij dat het weer weggaat, want het vermoeit haar zo. Het is tranen deppen met een natte zakdoek. Nooit is de dichteres gelukkig, nooit. Nooit.'

Toch blijft zij dichten. ‘Van de duizenden verzen die Hélène Swarth heeft geschreven, zijn er ten minste honderd die iedere kritische toetsing nog altijd met glans zouden doorstaan’, schrijft Brouwers terecht. Ook haar po zievertalingen - De Musset, Von Platen, Shakespeare en anderen - zijn vaak beeldschoon. Zo verzorgde Swarth een integrale herdichting van de bundel *Sonnets from the Portuguese* van Elisabeth Barrett-Browning, een sonnettencyclus waarin de Engelse dichteres haar clandestiene liaison met de grote romantische bard Robert Browning bezingt:

XV

*Verwijt mij niet zoo  ltoos blijven zal
Zoo bleek en stil van weedom mijn gelaat.
Uw weg is niet mijn weg en mijn gewaad
Verguldt de zon niet met haar stralerval.
Gij ziet mij weiflend aan en weet geen raad.
Gelijk een bij besloten in kristal,
Ligt liefde in leed en leed werd mijn heeral.
Tot vleugelspreiden ben ik niet in staat.
Ik zie u aan, mijn hart is zwaar van wee.
Ik zie, naast liefde, dreigen liefde's dood,
Ik hoor het ruischen van vergetelheid,
Als én die zit, bij herfstlijk avondrood,
Op hoog een heuvel, schouwend, langen tijd,
De stroomen over, naar de bittere zee.*

(De poëzie van Hélène Swarth is alleen nog in stoffige antiquariaten verkrijgbaar; haar literaire vertalingen zijn helem al in het niets weggeschrompeld. Het is een gedachte die mij soms wonderlijk troostrijk voorkomt.)

De eerste bundel bij Kok

In een leesrapport gedateerd 21 november 1929 geeft Jan Steunenber  zijn oordeel over het manuscript van *Avonddauw*. ‘Er zijn goede gedichten bij. Ook wel een enkel, dat literair minder goed is. Niets van alles lijkt ook maar in de verte op Calvinistische poëzie. Onchristelijke dingen staan er echter niet in.’ En hij vervolgt: ‘Wel echter zult U bezwaar hebben tegen de uitdrukking *Bijbelsagen* [...], want juist zoo’n enkel woord zal men in onze

kringen niet dulden. [...] Ook zegt ze dit nog al dikwijls: dat de ziel van de mensch bij de dood niet ondergaat, maar blijft leven; dat de dood een soort verlosser is.' Het eindoordeel luidt niettemin gunstig: 'Men zal het (behalve dan het: "Bijbelsagen") alles voor lief nemen; want 't is van een dichteres; en vooral van deze dichteres zal men thans gaarne wat door de vingers zien.'

Religieuze en mystieke accenten waren in het latere werk van Hélène Swarth steeds sterker geworden; nu Kok haar poëzie uitgaf, was dit voor sommige gereformeerde recensenten het sein om tot inlijving over te gaan. Dominee Knap schrijft: 'Toen wij deze verzen gelezen hadden, vouwden onze handen zich vanzelf om God te danken, dat Hij, na vruchteloos zoeken, de begaafde dichteres op den rechten weg heeft gebracht.' 'Het is heerlijk dat de afgedoolde wenschte weder te keeren, en iets van den vrede in Christus mocht smaken', verzucht *De Bazuin*. De besprekingen van *Avonddauw* waren over het algemeen zeer gunstig; Willem Kloos noemde het werk 'een der beste en meest blijvende dichtbundels van Hélène Swarth, die ook nog met stille vreugde door waarlijk-voelenden zal kunnen gelezen worden over, zeg maar, tweehonderd jaar.'

Een weggewuifde titel

Voor haar volgende bundel had Hélène Swarth de titel *In wuivend woud* bedacht, maar daar stak de uitgever een stokje voor. 'In het algemeen is *Natuurpoëzie* duidelijker en aantrekkelijker voor het publiek dan *In wuivend woud*', schreef Steunenbergh in augustus 1930 aan de dichteres. 'De titel van Uw boek is een spoortrein die vanaf het station (advertentie, of boekwinkel-etalage, of recensie) rijdt naar het eindstation: het hart van den boekenkooper. De titel *In wuivend woud* is dan een stop-trein, die dadelijk bij de eerste halte (waarneming) al stil staat, dan bij het station hoofd (denken) een heele poos oponthoud heeft, omdat er gerangeerd moet worden en op treinen uit andere richtingen gewacht (allerlei onderscheidingen, combinaties en associaties), om dan eindelijk voort te gaan naar het eindstation.' Minder bloemrijk was het briefkaartje dat de dichteres ten antwoord stuurde: 'Geachte heer, ja zooiets weet gij 't beste. Laten wij dus den bundel *Natuurpoëzie* noemen.'

De recensies waren dit keer minder instemmend. 'In haar zangerig rythme mijmert de dichteres hier van een herfst, een winter, een lente', constateert iemand zuinigjes; een ander stelt dat wie 'dit dikke boek met niets anders

dan lindelanen, dorpstuinjies, blanke zwanen, nazomers, droomende boomen, papavers enz. enz., heeft doorgeploeterd, gerust [kan] zeggen: Ziezoo, dit is Hélène Swarth! [...] En daarbij komt - dit is het ergste - dat men naar al die natuurparken op sleeptouw wordt genomen door een oude, moede dame [...], die geen zon rustig kan laten ondergaan.’ Een billijker oordeel velt Roel Houwink in *Elseviers Maandschrift*: ‘Er is iets in het werk van deze vrouw, dat altijd overnieuw een diepe beschroomdheid wekt, ook al weten wij, dat wij amper   n harer latere verzen voor onze artistieke verantwoording zouden mogen nemen.’

Het einde

Krap een jaar na *Natuurpoëzie* boog Jan Steunenberg zich over een derde manuscript van Hélène Swarth. ‘Het is een allegaartje’, aldus zijn leesrapport. ‘De verzen van dezen bundel zijn m.i. over ‘t geheel *minder goed* dan van *Avonddauw en Natuurpoëzie*. Bovendien volgt deze bundel veel te gauw op de andere twee.’ Besloten werd een kleine selectie uit te geven onder de titel *Kinderen*. De kritiek verscheurde het bundeltje. *Opwaartsche Wegen* sprak van een ‘geslaagde navelgong in den trant van de dichteres Hélène Swarth’, een andere scribe zag in het werk ‘een schrijnend bewijs van het feit, dat zonder zelfcritiek en strenge zelfbeperking ook een waarlijk groot talent kan te gronde gaan.’ Alleen Kloos, lyaal tot aan het bittere einde, vond in *Kinderen* ‘echt gevoelde en voortreffelijk gebouwde verzen.’

Na 1932 is de uitgeversrelatie tussen Kok en Hélène Swarth beëindigd; uit het schaarse materiaal dat is gearchiveerd, valt niet op te maken waarom. Was de liefde bekoeld? De dichteres zou her en der blijven publiceren, tot zij op 20 juni 1941, midden in de oorlog en al zo goed als vergeten, in Velp overleed. ‘Ik ben gaarne bereid, een nieuwe, bij voorkeur zo uitgebreid mogelijke bloemlezing uit de verzen van Hélène Swarth samen te stellen - een daad van simpele rechtvaardigheid jegens   n van de grootste dichtresses uit de Nederlandstalige literatuur’, schreef Jeroen Brouwers in 1986. Ik zeg het mijn eminente naamgenoot graag na.

Willem de Mérode

Willem de Mérode - pseudoniem van Willem Eduard Keuning, 1887-1939 - publiceerde bij uitgeverij Kok in de jaren 1932 en 1933 twee dichtbundels: *Langs den Heirweg* en *De Stille Tuin*. Helaas is de correspondentie uit deze jaren tussen dichter en uitgever niet bewaard gebleven. Over het hoe en waarom van De Mérode’s komst naar Kok tasten we dus in het duister.

Willem de Mérode

In de jaren dertig gold De Mérode als één van de belangrijkste, om niet te zeggen de belangrijkste protestants-christelijke dichters van zijn tijd. Bundels als *De Lichtstreek* (1929) en *De Steile Tocht* (1930) bezorgden hem die reputatie; daarnaast publiceerde hij regelmatig in de literaire tijdschriften *Ons Tijdschrift* en *Opwaartsche Wegen*. Voor de jonge generatie protestants-christelijke dichters was hij een inspirerend voorbeeld. Zijn werk werd gezien als een bewijs dat er christelijke poëzie kon bestaan die *als poëzie au sérieux* te nemen viel - een teer punt van discussie onder christelijke literatoren van die dagen.

De verzen die De Mérode in *Langs den Heirweg* en *De Stille Tuin* heeft gebundeld, behoren niet tot zijn sterkste. Zelfs wanneer we in ons oordeel zouden afzien van onbehaaglijke genrestukjes als *Lenin*:

*Hij heeft hun ziel, dat weerloos vogelnest,
Hun laatst bezit, 't geloof aan God ontnomen;*

en zelfs wanneer we ons gezicht dapper in de plooi houden bij *Mussolini*:

*En buit, lang in den geest genomen,
Schenkt hij zijn volk: Italië! Rome!*

- dan nog is het gehalte van de gedichten over het algemeen matig te noemen. De verzen worden gekenmerkt door een weinig indringende, sleetse beeldspraak, schoolse ritmiek en een vaak nogal opdringerig geformuleerde moraal. Het was overigens een welbewuste keuze van De Mérode om zulk soort poëzie te schrijven. In een brief aan Barend de Goede van 9 maart 1932 stelt hij: 'Als we ooit weer het volk, dus de heel gewone mensen willen winnen, moeten we hun wat geven, wat hun ligt. En wat ligt hun? Zie Vader Cats. Een eenvoudig vers met een *uitgesproken* moraal'. Dat er zodoende wel erg veel didactisch water bij de wijn van de poëzie kwam, moest voor lief worden genomen.

De rel breekt uit

'Dit is de laatste bundel gedichten welke van dezen auteur het licht zal zien. Ook om die reden een goed verkoopbaar boek', berichtte uitgeverij Kok in de najaarsaanbieding van 1933 aan de boekhandel over *De Stille Tuin*. Deze op het oog onschuldige reclamezin zou een rol gaan spelen in een hooglopend conflict tussen De Mérode en de heer Kok, per brief uitge-

vochten in de eerste maanden van 1934. Wat was het geval? De Mérode had een kritisch stuk geschreven in het tijdschrift *Op den Uitkijk*, waarin hij zich enigszins geringschattend uitliet over de Kok-auteurs N.W. van Diemen de Jel en mevrouw A. van Hoogstraten-Schoch. Ongelukkigierwijs verwees De Mérode daarbij in een voetnoot naar een opmerking die de heer Kok - tijdens een gesprek onder vier ogen - zou hebben gemaakt. Kok, een soms licht ontvlambaar man, reageerde met een kwade brief, waarop De Mérode aanvankelijk schuld bekende: 'Het woord 'schreef' in de bedoelde noot is inderdaad onjuist. Er had 'zei' moeten staan.'

Daarmee was de kous echter niet af. Mevrouw Van Hoogstraten-Schoch ('...een zéér hoogstaande vrouw. Een echte Christin', aldus Kok) had zich de opmerkingen van De Mérode sterk aangetrokken, en Kok uitte - in een verloren gegane brief - nogmaals zijn grieven tegen de dichter. Uit diens reactie, gedateerd 1 maart 1934, het volgende: 'Geachte heer Kok, laat uw boosheid u nu niet tot verkeerde gevolgtrekkingen leiden. [...] *Nieuw werk* is er voorlopig niet. Ik zei u: *De Stille Tuin* is voorlopig het laatste grote werk. Uw hatelijk zinnetje mist dus allen grond.' (Kok had kennelijk fijntjes gewezen op het recente verschijnen van de bundel *Kruissonetten* bij concurrent Callenbach...) 'En nu over de kwestie. [...] Kom, kom, maakt u er geen drama van. Het spijt me inderdaad dat ik "schreef" heb gezet in plaats van "zei". Daar ik geen proef krijg, maar de drukkerij corrigeert. [...] Maakt dat trouwens een feitelijk verschil? En dit is toch geen particuliere gesprekken openbaar maken. U zal toch ook wel eens iets aan een ander meedelen, wat u in een ander gesprek hoorde. [...] Me dunkt, we moeten het er nu maar bij laten.'

Koks antwoord is niet bewaard gebleven, maar in de volgende brief van De Mérode - een vleugje hysterie en achtervolgingswaan was de man niet vreemd - barst de bom. 'Daar kunt u nu een artikel tegen schrijven voor *Op den Uitkijk*, maar het komt er *niet* in, dat zeg ik u vooraf. U kunt ook een ingezonden brief schrijven, maar dan schrijf ik er tegen, en zal het publiek grinniken om uw vuile wasch [...] En nu nog iets. U heeft in uw twee brieven aan mij het woord christelijk nog al eens gebruikt. In uw vorige insinueerde u dat ik u zoo'n beetje bedrogen had met de "voorlopig laatste bundel". [...] Is dat christelijk? [...] U vraagt geen excuus. Is dat christelijk? Of gelden de geboden alleen voor auteurs, die u zoo'n beetje als uw nederige dienaars schijnt te beschouwen, en niet voor uitgevers? [...] Nog meer: u wil, zonder mij er in te kennen, door de radio laten omroepen dat *De Stille Tuin*

mijn laatste bundel is. Mag dat? Is dat christelijk? Gelukkig was de declamatrice, juffrouw Visch, zoo verstandig om ons deze blamage te besparen. [...] Neen, geachte heer Kok, dat is niet christelijk van u. [...] Het eenige wat u bereikt is dat de lezers denken: Kok is boos om de recensie, maar dat durft hij niet te zeggen.'

Kok bijt van zich af

Inmiddels kwam de redactie van *Op den Uitzicht* tussenbeide, en liet onder de volgende bijdrage van De Mérode een naschrift plaatsen met de strekking, dat de gewraakte voetnoot op een misverstand berustte. De enige bewaard gebleven brief van Kok aan De Mérode dateert van 13 maart 1934. 'Aanvankelijk besloot ik, na de ontvangst van uw eersten brief, daarop niet meer te antwoorden. Toon en inhoud noopten mij daartoe. [...] Van wat u mij schrijft en toedicht in uw brief, kunt u gerust drie kwart schrappen. Het eenige juiste wat er overbleef is dit: u heeft gelijk dat ik blijk gaf ontstemd te zijn. Dát is zoo. [...] Die ontstemming werd echter niet geboren uit zelfzucht, uit behoefte een vuile wasch te verbergen, uit noodzaak om te bedekken wat verborgen moest blijven, om met alle geweld recht te praten wat inderdaad krom was, of wat dan ook. Geloof mij, dat van al dat moois in geen *enkel* opzicht ook maar zelfs de gedachte aan een *schaduw* daarvan bij mij opkwam of voorzat. Al dat fraais laat ik voor wat het is.' Kok was alleen gebelgd geweest over de onheuse kritiek op 'zijn' auteurs: 'Niemand had u toch *gevraagd*, hun deze nieuwe geeseling te doen toekomen? Geen hunner, noch ik hadden u toch uitgenodigd hun boeken te bespreken? En toen u bleek, dat u zich *tóch* had vergist, dat u *tóch* deze beide auteurs niet om hun boeken *kón* waardeeren, nadat u ze had gelezen, was u toch niet verplicht ze op deze wijze wederom aan het publieke aanplakbord te spijkeren?'

Kok gaat ook in op de verwarring 'wat betreft uw niet meer dichten. U heeft mij zelf dit ronduit gezegd. En daarop ook uw vraag naar het honorarium gebaseerd. Nooit heeft u dit herroepen of teruggenomen. En nu u mij thans verklaart wederom aan het werk te kunnen gaan, hoop ik van harte dat u weder geheel herstellen moogt, nog veel Dichtbundels zult mogen geven, en *ik* zal van *heden* af nooit meer zeggen dat dit uw laatste bundel is. Maar u mist toch alle recht mij daarvan een onchristelijk verwijt te maken?' Kok besluit zijn brief gedecideerd: 'Meer zal ik echter over deze onaangename kwestie niet zegen. Ik heb het mijne er nu van gezegd en heb daaraan niets toe te voegen.' En hoewel De Mérode op 15 maart 1934 nog

een uitgebreid weerwoord schreef, deed Kok er verder inderdaad het zwijgen toe.

Eind goed, al goed?

De vraag is of deze onverkwikkelijke zaak nog lang tussen uitgever en dichter heeft nagewerkt. Enerzijds ben ik geneigd te zeggen van niet. Bij het 40-jarig uitgeversjubileum van Kok in november 1934 schreef De Mérode een fraai sonnet, dat in het *Album Auctorum* werd opgenomen:

*Aan den Heer J.H. Kok
bij zijn 40-jarig uitgeversjubileum*

*Het blijft lang zomer en de tijd
Van binnenhalen wil niet enden.
Heer, die mij tot Uw oogst ging zenden,
Nòg wuift het koren wijd en zijd.*

*En nòg sterkt Gij mijn kracht en laat
Mijn arm den scherpen sikkel zwaaien.
Uw zon schijnt en uw winden waaien.
Gij staalt hetzij Gij streelt of slaat.*

*Uw arbeid is 't, en niet mijn werken,
O God, schoon Gij als winst wilt werken
Ten mijnen bate, wat Gij deedt.*

*'t Staalblauw der heemlen gaat verzachten,
De rust komt nader, het wil nachten,
Tot zòdlang werk ik, want ik weet...*

Anderzijds staat vast dat Kok na *De Stille Tuin* nooit meer iets van De Mérode heeft uitgegeven. Zo groeide, althans voor wat het Kok-fonds betreft, een onnozels reclamezinnetje uit tot een zichzelf vervullende profetie: 'de laatste bundel welke van dezen auteur het licht zal zien...'

Verantwoording en dank

Het bovenstaande verhaal berust op onderzoek dat ik in de jaren 1993-94 heb mogen doen in het bedrijfsarchief van Uitgeefmaatschappij J.H. Kok

B.V. in Kampen; voor die buitenkans ben ik de firma nog altijd zeer erkentelijk. De citaten uit de recensies zijn afkomstig uit de eerder beschreven knipselcollectie. Voor het relaas over Hélène Swarth heb ik gebruik gemaakt van Jeroen Brouwers, *Hélène Swarth: haar huwelijk met Frits Lapidoth, 1894-1910* (Amsterdam, 1986). Een bijzonder woord van dank tenslotte gaat uit naar Jaap van Gelderen, zonder wie dit materiaal mij nooit onder ogen gekomen was.